

В А Л Е Н Т И Н

ЧЕМЕРИС

ОРДЕР НА ЛЮБОВ

РОМАН І ПОВІСТІ

ХАРКІВ
«ФОЛІО»
2022

... Любощі, як сон: не заіси, не заспиш:
раз чоловік родиться, раз і любить...

Г. Барвінок

— Пугу, пугу, козак з Лугу! — умовне
звертання у запорозьких козаків, їхній
своєрідний пароль.

З історичних джерел

— Оце так притичина!
Оце випадок!..
Наче щось недобре віщує...

І. Нечуй-Левицький

Частина перша

КАЛЬМІУС — РІЧКА ЗОЛОТА

Козацька територія, звана ще вольностями запорозьких козаків, або землю запорожців, а найперше — Запорозька Січ, що за Д. Яворницьким мала в окружності 1700 верст, поділялася на вісім паланок (паланка в перекладі з турецької означає невелика фортеця, в ширшому значенні — повіт запорозьких вольностей, а як по-сучасному, то райцентр): Бугогардівська, Інгульська, Кодацька, Самарська, Орільська, Протовчанська, Прогноївська і Кальміуська. Три з них були біля правого берега Дніпра, п'ять біля лівого. Кальміуська, якщо рахувати від центра запорозьких земель, славетної Хортиці, вважалася далекою околицею козацької держави, найсхіднішою паланкою — між річками Вовчою, Кальміусом та Азовським морем і разом з Прогноївською була найменш заселеною. Якщо, наприклад, Самарська мала біля двох десятків сіл, Орільська ще більше, майже три десятки, не рахуючи хуторів, то Кальміуська лише два села і 28 зимівників — це з чотирьох тисяч, що налічувалися тоді на Запоріжжі.

Пояснявалось це кількома причинами, а головні були дві — віддаленість від Запоріжжя, бідність тамтешніх ґрунтів, і особливо небезпечним сусідством з ногайськими татарами й постійними набігами, що вони чинили на землі цієї паланки, розоренням поселень, захопленням в ясир людей тощо.

Так ось про Кальміус, звану ще річкою золотою.

Це так прийшли люди, тюрки буцімто колись її прозвали (мабуть, за красу): Кальміус, по-їхньому й означає Золота Річка. (Каль — золото, міус — річка). Дмитро Яворницький назву виводить від тюркського кил — волосина і міюус — ріг: тонка, як волосина і покручена як ріг. Назва відповідає характеру русла річки. Але пізніше, ближче познайомившись з річкою, тюркські племена і нарекли її золотою. Кальміус — річка й справді гарна, хоча й неширока, швидше вузька, звивиста й покручена, але ж до біса мальовнича, вся в зелених вербах, очеретах і травах, повна риби, птаства та звіра в прибережних степах, а найперше — солодкої води.

Землі, щоправда, в тих краях були менш родючими, аніж, скажімо, в долинах Дніпра, Самари (край самарський козаки навіть називали обітованою Палестиною, раєм Божим на землі), чи Орелі, Омельника, Самоткані чи Домоткані, але й не зовсім бідними. Принаймні, козаки-гречкосії, які сиділи зимівниками на східному прикордонні вольностей Війська Запорозького і там мали все, а тому на долю не скаржились. Хіба що на посуху, що часто лютувала в тих краях та ще на сарану, після нашестя якої — перелітної й пішої — іноді залишалася чорна земля, а хмари сарани навіть сонце затуляли і зжирали все на святій землі — сіяне і самосіяне. Але ті біди, слава Богу, були не часті і здебільшого тільки влітку, а ось татари, звані в тих краях ногайцями, дозволяли гірше суховіїв, бездощів'я та сарани.

В будь-яку пору року — по весні, влітку, восени чи й узимку. Божа кара та й годі! Але хто буде сусідами, від козаків не залежало, бо сусідів не вибирають. Як і батьків. Кому на яких поталанить, з тими й вікуй, хоч зозулею кукукай, хоч сіроманцем вий. Добрі вони чи злі, вибору не було і жити доводилося й на Кальміусі, Золотій Річці, де поселенців чигала небезпека, що для декого закінчувалася неволею, кримськими чи турецькими невільницькими ринками.

Уздовж правого берега Кальміусу слався тяжкий Кальміуський шлях (Кальміуська сакма), що починався у верхів'ях річки Молочні Води, де й відокремлювався від Муравського шляху, йшов уздовж Кальміусу і біля фортеці

Тор (м. Слов'янськ) перетинав Сіверський Дінець і тягнувся мимо фортець Старобільська, Сватове, Валуйки, Новий Оскіл, Старий Оскіл, а під містом Лівни знову з'єднався з Муравським шляхом, яким століттями ходили кримські та ногайські татари на Слобідську та Лівобережну України і далі в Московію ловити людей для ясиру. Тож недарма по берегах Золотої Річки постійно скаржилися яскраво-строкаті й чубаті одуди: худо тут, худо тут...

Події, про які піде мова в цій повісті, відбувалися влітку 1772 року в найпівнічнішій паланці Війська Запорозького — Кальміуській, котра знаходилася в межиріччі Кальміусу, Вовчої, Кінських Вод та Берди і межувала з півночі та заходу із Самарською та Кодацькою паланками, а зі сходу й півдня із землями Війська Донського та кочовищем ногайських татар. У тому місці, де Золота Річка вигинаючись, повертає на південь, утворюючи широкі рибні плеса, запорожці заклали невелике укріплення — столицю Кальміуської паланки. Біля фортеці й почали селитися люди, спершу козаки-зимівчани, гніздуки, а згодом і посполиті, піддані Війська Запорозького, колишні кріпаки-втікачі з Правобережної України, з Польщі. Так і зростала слобода.

Того року вона мала десь із півсотні дворів, не рахуючи зимівників, пасік та рибних промислів, де теж селилися люди. Козаки-зимівчани час од часу відбували військові повинності, несли службу в залогах, а посполиті платили до військової скарбниці невеликий податок. Та ще в косовицю допомагали Кошу на військових луках косити сіно для січової кінноти, часом лагодили дороги й містки — та й потому. Як козаки, так і посполиті випасали худобу, сіяли хліб, займалися бджолярством, рибною ловлею та ще торгівлею з усіма Українами — Правобережною, Лівобережною, Слобідською та Гетьманщиною — возили туди валки з хлібом і рибою, ганяли гурти овець на продаж, табуни запорозьких коней і постійно воювали з кримськими татарами та ногайськими, які раз по раз нападали на Україну.

У фортеці несла службу військова паланкова старшина, що після січової була на другому місці по значимості: паланковий полковник (його ще називали сердюком), осавул, писар, підосавул та хорунжий. Вони обиралися щоріч-

но на Раді. Вона ж вирішувала найважливіші питання внутрішніх справ паланки, але підписи на документах ставила тільки паланкова старшина: полковник такий-то із старшиною.

До військових службовців паланки також належали: громадський отаман, який стояв на чолі слободи, та промислів, стежив за ладом і взагалі за життям мешканців, військовий табунник, військовий скотар та військовий чабан відали громадськими табунами коней, чередами худоби та отарами овець.

Паланковим осавулом (а це — права рука полковника) на той час сидів на Кальміусі якийсь Савка на прізвисько Пишногубий — він і стане одним з героїв нашої повісті.

Осавул нівроку зростом удався, високий, статуристий, трохи худуватий, але міцний та жилавий (кому руку потисне, той довго руку розминатиме) і кметою його Бог не обидив, і лою йому щедро в голову налив, хоч Савку іноді й заносило і він частенько потрапляв у різні непереливки. І з лиця Савка — хоч воду пий: голова гладко поголена, довгий оселедець закручений за вухом, кінчик звисає біля щоки, смагливий, чорноокий, із злегка видовженим лицем, чорні вуса ледь посріблені сивиною, як у бобра хутро. Шапка хвацько набакир (о, козак відчував себе справжнім козаком тільки тоді, коли надягав шапку), чиста сорочка, черкеска, широкий черес із вірною подругою шаблюкою, порохівниця на нім, кисет з люлькою. Хоч Савка й розміняв уже п'ятий десяток, але тримався по-молодечому, якщо не по-парубочому, хоч уже з десяток літ як був удівцем. Правда, й маловіром був і дещо забобонним, але не за це його любили в слободі. Козарлюга він хоч куди, ось тільки гордий та хизуватий! Так спідню губу й копице, й копице! Губань одне слово. Тож коли про нього в розмові зайде згадка, то балакун якийсь неодмінно вверне:

— У Савки спідня губа пишна, копилиться, мов цабе превелике. Ніби він отаман всього Війська Запорозького, а не паланковий осавул.

Жаль, що надто пишногубий, а то був би справжнім чоловіком.

Так до Савки й прилипло: Губань. Або ще — Пишногубий. Так його і в реєстр Війська Запорозького записано:

Савка Пишногубий, кальміуський осавул, і сидів він біля Кальміусу, як муха на гуглі...

Французький інженер Гійом Левассер де Боплан, котрий жив в Україні і на початку 30-х років XVII ст. будував фортецю Кодак на правому березі Дніпра біля першого (Кодацького) порогу, писав про жахливе безправ'я та бідність українських селян під гнітом Речі Посполитої¹, про те, що саме рабство було «причиною того, що багато селян тікає (а ще ж нависала турецько-татарська смертельна небезпека, що загрожувала самому існуванню українського народу) в найвіддаленіші краї, а найвідважніші з них подаються на Запоріжжя». Де на волі вони ставали вольними, себто козаками. Цим тюркським словом, що побутувало в половецькій, татарській та турецькій мовах називали відважну, незалежну, вільну від кріпацтва озброєну людину, яка поруч із господарськими заняттями, була готова обороняти рідну землю (недарма ж половці ще називали козаками тих, хто ніс сторожову службу, оберігав кордони племені від ворогів). А «запорозькими», або «низовими» козаків називали тому, що головні їхні центри знаходилися нижче Дніпровських порогів, себто за порогами, на Низу. Там і була їхня столиця Запорозька Січ (від слова «сікти» або ще «рубати», що означало первісне укріплення з дерева та хмизу). Свою столицю козаки ще називали Кошем (слово тюркського походження й означало у татар військову ставку, місцезнаходження вождя). На Січі, у добре укріпленій фортеці стояли гарнізоном-залогами козаки-січовики, які не мали свого господарства (хіба колективне, рибна ловля тощо) й свого окремого житла, а мешкали у спільних хатах-казармах, званих куренями і нічого свого не мали, крім одягу та зброї, живучи комуну, гуртом-артіллю.

Численність козаків на Січі коливалася в залежності від пори року, ходу воєнних дій тощо, і не перевищувала 15—20 тисяч чоловік. Основна ж маса проживала за межами

---

¹ Після Люблінської унії 1569 р. утворилася єдина Польсько-Литовська держава — Річ Посполита, а також після Брестської унії 1596 р. на Україні (як і в Білорусії) запанував колоніальний режим, коли шляхта жила як у раю, а селяни наче в чистилищі (Боплан).

Січі, в паланках, на зимівниках, і з'являлася в козацькій столиці лише для виконання тих чи тих повинностей, під час обрання старшин та підготовки до військового походу — тоді Січ аж клекотіла від багатотисячного зібрання!

Крім усього, січовики ще й почергово несли прикордонну службу запорозьких земель, збиралися командами чи партіями на чолі з наказними полковниками для виконання якихось особливих завдань поза Січчю. Тих же козаків, які проживали в зимівниках, у селах чи хуторах січовики іронічно називали сиднями, гніздюками та бабоблюбами, адже вони мали право — на відміну від січовиків — обзаводитись сім'ями, мали землі — часом і значні, — були добрими хліборобами, розводили худобу, коней, займалися полюванням, рибальством, піднімали цілину, прокладали шляхи-дороги, будували мости, укріплення (засіки), засновували поселення (біля їхніх зимівників часто виникали хутори й села, що прибирали собі ім'я першого осадника). І все це робили, не випускаючи зброї з рук (або: в руках — чепіги плуга, за плечима — рушниця, на поясі — шабля), готові в будь-яку годину дня і ночі стати на герць із ворогом аби захистити себе і вольності своєї, край їм любий і дорогий.

Траплялися серед них і такі, котрі майже нічого не мали і тулилися в бордюгах, виритих землянках чи й наймалися до заможніших у робітники, але більшість була кукібливою, дбайливою і бережливою, вона вміла й любила трудитися, а тому була заможною і мала свої хутори, на яких разом з ними трудилися й посполиті, наймані робітники-«молодики», для яких робота завжди знаходилася, що й давала їм добрі засоби для прожиття — вільного і не бідного, і кожен з них сам собі був паном і це про них казали: де байрак, там і козак... І не тільки серед старшин, а й серед зимівчан, сиднів та гніздюків траплялися й багаті, ті, кого й нині називають заповзятливими та енергійними, які дишло вткнути у землю, а з нього неодмінно виросте віз.

Хутір-зимівник осавула Савки Пишногубого знаходився неподалік липової пущі — від паланкової слободи за півверсти вниз по Кальміусу і був обгороджений міцним частоколом, званий на січовий манір палісадом, походзячи зовні на маленьку фортецю-засіку. Кальміуська паланка,

як уже мовилося, межувала з кочовищем ногайських татар, і дубовий частокіл з товстих колод був не зайвим.

За частоколом — просторий, зарослий споришем двір із старою шовковицею посередині та колодязем під її ша-тами, у дворі стояли три хати: великий панський дім з ганком, критий гонтом і дві менші оселі, криті очере-том — для робітників. Ще далі куховарня, дві комори й хлів для худоби, стайня для коней, сінник, солодовня, за нею — броварня, льодовня, возовня і різні там великі й малі споруди. І все це ховалося під надійний захисток преміцного дубового частоколу, на якому й сам чорт зуби зламає, не те, що ногаєць.

Сидів Савка на кальміуських ґрунтах міцно, всього ма-ючи доволі: і скотини, і бджіл, і птиці, і різного збіжжя. Сіяв жито, пшеницю і, як співають на Різдво посипальники: уся-ку пашницю — овес, ячмінь, гречку, просо, льон та коноп-лю. А які кавуни в нього родили — великі (двох у руках і не понесеш) та солодкі, а які дині вигрівали боки — мед! А далі огірки, картопля, звана земляними яблуками, грядки час-нику, цибулі, буряків, петрушки. Городом своїм (як і полем) Савка нарадуватися не міг. Того літа щедро гриміли грози, небеса не скупилися на дощі — зело, як з води лізло!

Усюди завзято гуділи дикі бджоли — у прибережних очеретах, на вербах, у заростях буркуну, у травах, у липовій пущі, тож липові бодні в Савки стояли повні янтарного духмяного меду, що його Савка не знав де дівати і постій-но скаржився на «солодке життя», від якого йому часом бувало аж гірко. Багато чого з тих урожаїв люди Савки возили в Гетьманську Україну на продаж і в пана осавула завжди водилася свіжа копійка.

А навколо зимівника у степу та балках аж кишіло ди-чини: олені, сайги, дикі коні тарпани, біля річки — видра, куріпки, тетеруки, перепілки, дрофи у степах (дроф було стільки, що їх іноді волоками тягали, як рибу), стрепети тощо. Повертаючись зі степу, козаки те пернате добро ловили ледь чи не голими руками. А які водилися дикі свині! Шість дужих чоловіків ледь, бувало, піднімуть впо-льованого кабана!

У самому Кальміусі стільки коропів та осетрів (іншу рибу й до уваги не брали), що уловом однієї тоні можна

було всю слободу нагодувати! А раків скільки, що аби довго не мудрувати, їх часом штаньми ловили!

Ні, добре сидів осавул Савка Пишногубий на Кальміусі, річці для нього й справді золотій, бо на її багатствах він таки, казали, капшуки хіба ж такі набивав!

Того літа він мав приємний клопіт — виглядав сватів. До Маковія лишалися вже лічені дні, тож Савка велів челяді поквапитись і все приготувати до зустрічі дорогих гостей від самарського полковника Дем'яна Третьяка — його син, молодий сотник Грицько, і уподобав осавулівну. Свати мали прибути на Маковія — на день семи святих мучеників Маккавеїв, коли в церквах святять квіти і мак, щоби потім зберігати їх за образами до весни. (По весні мак сіють на городі, а квіти на Благовіщення дівчата вплітають до своїх кіс — щоб не випадало волосся.) Від Маковія до Покрови — рукою подати. На Покрову, як по всій Україні почнуться весілля і дівчата заспівають «Свята мати Покровонько, накрий мою головоньку, хоч ганчіркою, аби не зостатися дівкою», і мало відбутися весілля Грицька та Оксани — як Бог, звичайно, дасть. Збиваючи одне одного з ніг, челядини бігали по двору як несамовиті, хапали гусей, качок, курей, поросят, різали, скубли і патрали птицю, на хуторі в пана осавула стояв шарварок, навсібіч летіло пір'я, верещали поросята, котрі на Покрову мали лягти на столи з хроном у рожевих писках...

Сам пан осавул шойно повернувся із слободи, перепікся на сонці, тож сидів тепер на лаві під шовковицею, відхекувався і жадібно пив нахильці з глечика холодний квас, що його дістала з льодовні ключниця Соломія.

— Ху-у!.. Ну й пече ж, матері його ковінька! — утер Савка вуса й віддав ключниці глечик. — То як там, Соломіє?

— Пнемося, пане осавуле, аби не осоромитися перед сватами, — відповіла ключниця, дивлячись в чорні, ще молоді очі свого господаря й злегка рожевіла.

— Глядіть мені!.. — посварився осавул товстим пальцем. — Щоби я і слова цього «осоромимося» більше не чув! І сватання, і весілля у Савки Пишногубого мусять прогрімити на все славне Запорожжя, а не тільки на прикордонні! Щоби мені й холодців наварили, і пірижків напекли, і борщів з гусятиною намудрували, і локшини... Та

про кендюх і ковбаси не забудьте! І щоби поросята були яко мальовані! Та про варенуху подбай і про калганівку також!..

— Усе буде зроблено, пане осавуле, — як і перше, захоплено дивлячись у Савчині очі, віддано відповіла ключниця. — Сватів зустрінемо як треба!

— То гаразд, іди, — але ключниця чомусь і не рушила. — Ти той, як його... Де сьогодні спиш, звабо? На сіннику?

— Таке вигадали, — залилася рум'янцем молодиця, але видно чекала цих слів, бо так і ожила, ожила. — На сіннику, бо де ж іще в таку спекоту спочити, як не на сіннику. Тільки там уночі й холодніше.

І пішла, війнувши пишним тілом...

— Буде тобі й на сіннику жарота, як я до тебе дістануся!

Савка посміхнувся у вуса, від чого його обличчя враз помолоділо і, розстібнувши комір сорочки, перейшов з лави на кожух, просланий під шовковицею з наміром передрімати, покіль спаде обідній вар, як зненацька почувся нагальний тупіт. Хтось гнав коня вчвал...

Осавул неохоче звів голову, з досадою думаючи, хто ж це в таку жароту коня жене? Тупіт наростав, ось уже понад палісадом майнула сукняна козацька шапка, плечі й рушниця вершника. Пишногубий упізнав свого табунника Тараса Кожум'яку, хлопця загалом хвацького та голінного і працівника доброго й сумлінного. Коли б усі такими робітниками були, то жити можна й на пограниччі.

— Ей, ви там? — крикнув до челяді. — Впустіть пастуха! Не інакше, як щось спішне в нього.

Двоє челядників відчинили важку дубову хвіртку, схожу на браму й Тарас улетів у двір. Упоперек шії його коня лежала зв'язана людина, зразу видно, що чужа, в засаленому халаті, брудних шароварах й закудланій баранячій шапці. З одного боку звисали спутані кінським путом ноги в стоптаних сап'янцях, а з другого — зв'язані обротьюкою руки...

«Еге-ге, — подумав осавул і присвиснув з подиву. — Тарас ногойця притарабанив... Бідовий парубок, — але тієї ж миті й занепокоївся. — Чи ж бува не лихо яке з табуном, не пеня-біда?»

ЗМІСТ

ОРДЕР НА ЛЮБОВ	3
МІСТО КОХАНЦІВ НА КАРА-ДЕНІЗІ.	285
ЗАСВІТ ВСТАЛИ КОЗАЧЕНЬКИ... ..	381